نیشانەکانی کۆ لە زمانی کوردیدا

هیمداد حوسێن

سەرەتایەك :

باوەكو ئاشكرایە هەر زمانەو خاوەن چەند دیالێكتێكی سەرەكی وگوزەری تایبەتی یە، لەزمانی كوردیشدا چوار دیالێكتی سەرەكی و بنجی بەرچاو دەكەون، ئەوانیش (دیالێكتی كرمانجی خواروو و كرمانجی ژووروو و هەورامی و لووڕی)ن لێكۆڵینەوە لە زمان و ڕێزمانی ئەم چوار دیالێكتە كراون، بەڵام زۆربەی لێكۆڵینەوەكان دەربارەی كرمانجی خوارووو ژوورو كەمێكیش هەورامی یە. بەگوێرەی نیشانەكانی «كۆ»ش لێكۆڵینەوەیەكی وا بەرچاو ناكەوێ وا بەتێرو تەسەلی لەهەر چواریان دوابێت. بۆیە وا لێرەدا ئەم كارە ئەنجام دەدەین، ئومێد دەكەم جێگەی خۆی بگرێتەوە.

1 ـ نیشانەكانی «كۆ» لە دیالێكتی كرمانجی خوارووودا

پێناسی نیشانەكانی «كۆ»:

ئەو نیشانەن، كە دەچنەسەر ناوە وەو ناوەكە لە تاكەوە دەكەن بەكۆ.

1 ـ نیشانەكانی كۆ لە دیالێكتی كرمانجی خوارووودا: ان، ات، گەل، ەها

نیشانەی ان: 1 ـ نیشانەی «ان» دەچێتە سەر ئەو ناوانەی كۆتاییان بە دەنگی نەبزوێن هاتبێ ،وەك:

ئەو ڕۆژە لەسەر قسەی كرێكاران بە تەما بووم باوكم ببینم سەرم بتراشێ. (1)

ڕۆژ + ان ← ڕۆژان

2 ـ ئەگەر كۆتایی ناوەكە بە دەنگی بزوێنی «ە» هاتبوو (نیمچە بزوێنی ی ـY) لەنێوان نیشانەی «ان»و بزوێنی «ە» دروست دەبێت، وەك: تەواو تەواو وێنەیان لە مێشكمدا چەسپی بوو. (2)

هەروەها هەندێ جار ئەگەر كۆتایی ناوەكە بزوێنی «ە» بوو، لە كاتێكدا نیشانەی «ان»ی كۆ وەردەگرێ، بزوێنی «ە» لەنێوان دەچێ، بەهۆی هاتنی دوو بزوێن پێكەوە، وەك: «بەپەلكە زەردە زێڕینەكانی تیشكی خۆری سبەینانی هەڵدەمژی و.....» (3).

هەروەها گەر ناوەکە کۆتایی بە بزوێنەکانی (ا ، ۆ، ێ، ی) هاتبوو، ئەوا لەکاتی وەرگرتنی نیشانەی «ان»ی کۆدا نیمچە بزوێنی (ی -Y) لەنێوان نیشانەی «ان»و بزوێنەکانی (ا ، ۆ، ێ، ی)دا دێتەکایەوە. نموونە:

(ۆ): ئەو مرۆیانەی بە ساوایی مردن[4].

(ا): زۆرینەی ئەو خاوەن بیروڕایانەی لەبارەی کۆمەڵایەتی و مرۆڤەوە دەدوێن وەها ڕادەنوێنن، کەمرۆڤ لەهەر پلەیەکی شارستانیدا بێت بایی ئەو پلەیە چالاکیو زانین و هۆش تێ هەڵدەکشێت[5].

(ێ): لەگەڵ هاوڕێیان بە وەفایە.

(ی) کورسییان مەگوێزنەوە.

هەروا ئەگەر ناوێك کۆتایی بە بزوێنی (وو) هاتبوو، ئەوا لەنێوان نیشانەی «ان»ی کۆو بزوێنی (وو)، نیمچەبزوێنی (و -W) وەردەگرێ، هەروەك:

لە نێو دار سەرووان چی دەکەی؟

لەگەڵ دوو ڕووان مەدوێ.

3 ـ ناوی ناسراو بەیارمەتی (ەکە)، دەتوانێ نیشانەی «ان»ی کۆ وەربگرێ: أ ـ ئەگەر کۆتایی ناوەکە بە نەبزوێن هاتبوو:

پیاو + ەکە پیاوەکە + ان پیاوەکان

ژن + ەکە ژنەکە + ان ژنەکان

ب ـ ئەگەر کۆتایی ناوەکە بە بزوێنەکانی (ا ، ۆ، ێ، ی) هاتبوو، کە نیشانەی ناسیاری «ەکە»ی وەرگرت، نیمچە بزوێنی (ی ـ Y) لە نێوان دوو بزوێن دێتە ئاراوە، جاکە نیشانەی «ان»ی کۆشی چووە سەر، بزوێنی کۆتایی «ەکە» لەنێوان دەچێ. بڕوانە:

مامۆستا + ەکە مامۆستایەکە + ان ← مامۆستایەکان.

دراوسێ + ەکە دراوسێیەکە + ان ← دراوسێیەکان.

کورسی + ەکە دۆیەکە + ان ← دۆیەکان.

پ ـ ئەگەر کۆتایی ناوەکە بە بزوێنی (ە، وو) هاتبێ، وەك بزوێنەکانی (ا ، ۆ، ێ، ی) نابێ. بەگوێرەی ناوی کۆتایی هاتوو بە بزوێنی (ە)، کە نیشانەی ناسراوی «ەکە» وەردەگرێ یەکێ لەپیتە بزوێنەکان دەڕواو کە نیشانەی کۆی «ان» یشی هاتە سەر بزوێنی «ە»ی کۆتایی «ەکە» لەنێو دەچێ، وەك:

نامە + ەکە ← نامەکە + ان ← نامەکان

پێچکە + ەکە ← پێچکەکە + ان ← پێچکەکان

بەگوێرەی ئەو ناوانەشی، کە کۆتاییان بە بزوێنی (وو -W) هاتووە، نیشانەی «ەکە»ی ناسیاری وەردەگرێ و پاشان نیشانەی «ان»ی کۆش وەردەگرێو بزوێنی دوایی «ەکە» لە نێودەچێ، وەك:

سەروو + ەکە ← سەرووەکە + ان ← سەروەکان

شوو + ەکە ← شووەکە + ان ← شووەکان

●نیشانەی ات:

ئەی جامیعی دونیاو قیامەت بە خەیاڵات

ئەو ڕۆژە کە مردی نە ئەووت بوو نە ئەمت بوو[6]

سەرنج: نیشانەی «ات» زیاتر لەو ناوانە وەدەردەکەوێ کە غەیرە کوردین، لە عەرەبیو فارسیشدا بۆ «کۆ» بەکاردێت.

1 ـ نیشانەی «ات» دەچێتە سەر ئەو ناوانەی کۆتاییان بە نەبزوێن هاتووە، وەك: باخ + ات ← باخات

خەیاڵ + ات ← خەیاڵات

2 ـ نیشانەی «ات» دەچێتە سەر ئەو ناوانەی کۆتاییان بە بزوێنەکانی (ە، ێ، ا) هاتووە، بەڵام (بەپێی یاسایەکی فۆنەتیکی) ئەم دەنگانەش بەشداری دەکەن و دەکەونە پێش نیشانەی «ات»، [ج ، هـ، و]، نموونە:

میوە + ج + ات ← میوەجات

دێ + هـ + ات ← دێهات

سەوزە +و + ات ← سەوزەوات

شووشە + و + ات ← تاوەشووشع

ئاغا + و + ات ← ئاغاوات

3 ـ نیشانەی «ات» کە دەکەوێتە کۆتایی ناوەکە وناوەکە لە تاکەوە دەکات بەکۆ، لە هەمان کاتدا دەتوانێ نیشانەی ناسیاری «ەکە»ش وەرگرێ، وەك:

سوزە + و + ات ← سەوزەوات + ەکە س← ەوزەواتەکە

4 ـ نیشانەی «ات»ی کۆ، کە دەچێتە سەر ناوەکەو پاشان نیشانەی ناسیاریش وەردەگرێ (وەك نموونەی سەرەوە)، **دەتوانێ**

نیشانەیەکی دیش کۆی وەربگرێ، کە ئەویش «ان»ە.
واتا دوو نیشانەی کۆ لەیەك ناودا ،وەك:

شووشە + و + ات شووشەوات + ەکە شووشەواتەکە + ان شووشەواتەکان.

دێ + هـ + ات دێهات + ەکە دێهاتەکە + ان دێهاتەکان.

● نیشانەی «ها»:

نیشـانـەی «ەهـا» زیـاتـر لە زمـانی فارسیـدا بۆ کۆ بەکـاردێت و بەتـایبـەت بۆشتی بێ گیـان (جـامـد)، لە (فـارسی دەری - فارسی‌نوێ)دا بەنموونە: کتاب + ها = کتابها

سال + ها = سالها

بەڵام ئەمـرۆ لە کوردیشـداو بەتـایبـەتی لە نووسینی بواری ئەدەبیدا لەلایەن نووسەراندا باوە وجێگەی کردۆتەوە.

بۆ وێنە: لەتەك هەموو عەزاب و ژیانی هیوادا
ئەم رەنجی ساڵەهایەم کە گشتی چوو بە بادا[7]

● نیشـانـەی گەل: نیشـانـەی گەل بە زۆری دەکـەوێتـە دوای ناوەوە، بەڵام هەندێ جاریش لە پێش ناوە وەدەردەکەوێ.

کوڕ + گەل ← کوڕگەل

سەگ + گەل ← سەگ گەل (سەگەل)

مێ + گەل ← مێگەل

گەلەگورگ [گەل + ە+ گورگ]ئەم «ە»یەی ناوەڕاست بۆ ئاسان کردن و سووك کردنەوەی کردنەوەیە.

نموونە: ئێوارەیە وا، دەرکەوە ساجوانە کچی دێ،
ئەی ویردی قسەو بەستەیی گشت کوڕگەلی سەرێ![8]

هەنـدێ باری دیش هەن بۆ کۆ کردنـەوەی ناو لەدیـالێکتی کرمـانجی خواروودا ،وەك بەکـارهێنانی ژمارە و هەندێ ووشەی واهەن ،خۆیان لە خۆیان دا واتای کۆ دەبەخشن، وەك:

دەسـم دامێنت ئەی میللەت! لەخـوت هەرگیـز نەبی بایی
نەهێڵی خوێنی لاوانت ئەبەد بروا بەخۆرایی.[9]

نموونەیەکی دی:

دانیار لە تەنیشت من لەسەر قۆمەتە قرشەیەك لێ ی ڕاکشا.[10]

دوو بنەماڵە لە عێراق وئێرانا سەرۆکایەتی و فەرمانڕەواییان بوە.[11]

ووشەی دیش زۆرن: چەپکێ ،دەستەیە، دەرزەنێك، لێژنە ،هۆز، برێ، کۆمەڵێ، . . . هتد.

هەنـدێ جاریش بەبێ نیشـانـەو ئەو حاڵـەتـانـەی لەسـەرەوە باسمان کرد ناوەکە واتای کۆ دەبەخشێ ،وەك:

کراس لە بازاڕ گرانە.

2 ـ نیشانەکانی‌کۆ لە دیالێکتی کرمانجی ژووروو دا ئەوەی تا ئێستـا زۆر ئاشکـراو ڕوونـە، لە دیـالێکتی کرمانجی ژووروو دا نیشانەی کۆ «ان ،ات ،»ەها« ئەوا بە نموونە لە خوارەوە ڕوونی دەکەینەوە:

1 ـ ئەگەر کۆتایی ناوەکە بە نەبزوێن هاتبوو، ئەوا ڕاستەوخۆ نیشانەی «ان»ی پێوە دەلکێ ،وەك:

خانێ خانان لامعێ نەجما تە هەر پر نوربی
× × ×
کەشتی یا بەختێ تە ئەز بایێ مخالف دوربی[12]
دل دبەندا گرها زولفانم
عاشقێ نازك و مەحبوبانم[13]
× × ×
سینگێ زەر مەمیانە مەمۆ زوزانێ لاوانە مەمۆ.[14]

2 ـ وەك دیالێکتی کرمانجی خواروو ئەگەر کۆتایی ناوەکە بە بزوێنەکانی [ە، ا ،ێ ۆ، ی] هاتبوو ئەوا نیمچە بزوێنی (ی - Y) لەنێوان نیشانەکەو بزوێنی کۆتاییدا دروست دەبێت، وەك:

پێ + ی + ان = پێیان

سە + ی + ان = سەیان

مرۆ + ی + ان = مرۆیان

قومری + ی + ان = قومرییان[15]

سەرنـج :ـ بە پێـویستـی نازانم دووبـارەی بکەمەوە، کە چۆن نیشانەکانی (ات، ەها)ش دەکەوێتە کۆتایی هەندێ ناو و واتای کۆ دەبـەخشن. هەروەك پێشتـرێ باسم کرد، تەنهـا لە چەنـد ووشەیەکی کەم بەرچاو دەکەون نیشانەی نەناسیاری کۆ (in , n)... بۆ (هن) دەگـەرێتـەوە کە ئەمـەش کورتکـراوەی (هنـە) هنـەك (هەندەك)ە. شێوەی (هنە وهن) لە دیالێکتی کرمانجیدا دەوری

دیارخەری دەگیرێ لەگەڵ بەخشینی واتای کۆی نەناسیاری:

هنــە زارو گازێت تژی بەر ملا دفـرۆتن (عـەرەب شامیلۆف 298) هن خەڵــك راسـت بەراست دشکــەفتــان دە روودنین (هاوار، ژمارە 34) [16]

هەر ئەم حاڵـەتـە لە دیـالێکتی کرمـانجی خواروویش بە رچاو دەکەوێ، بەتایبەتی لە ناوچەی بنگرد و پژدەر. . .

پار بەهارێ ماڵن بارکر بۆ کوێستانێ دارشمان (مەکەنزی ـ 170)[17]

3 ـ نیشانەکانی کۆ لە دیالێکتی هەورامی دا نیشانەکانی کۆ لە دیالێکتی هەورامی‌دا ئەمانەن:

(ێ، ان، ات، گەل).

نیشــانــەی «ێ»: ئەو ناوانــەی کۆتـاییـان بە بزوێنی (ە، آ) هاتووە، کاتێ نیشانەی «ێ»ی کۆ وەردەگرن، بزوێنی (ە، آ) لە نێو دەچن، وەك:

بزە + ێ ← بزێ (بزنان)

خونچە + ێ ← خونچێ (خونچان)

کناچە + ێ ← کناچێ (کچان)

برا + ێ ← برێ (برایان)

گەڵا + ێ ← گەڵێ (گەڵایان)

دانا + ێ ← دانێ (دانایان)

بەڵام ئەگەر کۆتایی ناوەکە بە نەبزوێن بوو، ئەوا راستەوخۆ «ێ» وەردەگرێ، وەك:

کاڵەك + ێ ← کاڵەکێ (کاڵەکان)

نەچیر + ێ ← نەچیرێ (نێچیران)

کیف +ێ ← کیفێ (جزدانان)

کەڵەشێر + ← ێ کەڵەشێرێ (کەڵەشێران)

ئەگــەر ناوەکــە کۆتــایی بەبـزوێنی (وو، ی ،ێ) هاتبـوو، ئەوا راستەوخۆ نیشانەی «ێ»ی کۆ وەردەگرێ:

هەرسی + ێ ← هەرسیێ (فرمێسکان)

کاراتری + ێ ← کاراتریێ (کۆتران)

مەی + ێ ← مەیێ (مەران)

شوو + ێ ← شووێ (شووان ـ مێردان)

موو +ێ ← مووێ (مووان ، «موو» تاکیەتی)

زارۆ + ێ ← زارۆێ (مناڵان)

مرۆ + ێ ← مرۆێ (هەرمێ‌یان)

نیشــانــەی «ێ»ی کۆ دەچێتــە سەر ناوی ناســراویش هەروەك دیالێکتەکانی دیکە.

نیشانەی ناسیاریش لە هەورامی دا بۆ نێر (ەکە)یە، بۆ مێ «کێ»یە.

کور + ەکە ← کورەکە + ێ ← کورەکێ (کورەکان)

نەمام + ەکە ← نەمامەکە + ێ ← نەمامەکێ (نەمامەکان)

پیا + ەکە ← نەمامەکە + ێ ← نەمامەکێ (نەمامەکان)

پیا + ەکە ← پیاکە + ێ ← پیاکێ (پیاوەکان)

ئاواراە + ەکە ← ئاوارەکە + ێ ← ئاوارەکێ (ئاوارەکان)بۆنێر

ژەنە + ەکێ ← ژەنەکێ + ێ ← ژەنەکێ (ژنەکان)

کناچە + ەکێ کناچەکێ + ێ بۆمێ کناچەکێ (کچەکان)

سەرنـج: ئەوەی زۆر سەرنـج ڕاکیشــەرە ئەوەیە، کە نیشانەی «ێ» لە دیـالێکتی هەورامی‌دا نیشــانــەی «کۆ» یشــە و نیشــانــەی (نەناسیاری) شە و کورتکراوەی «یێك»، وەك چۆن لە دیالێکتی کرمانجی خواروو یشدا بەرچاو دەکەوێ:

کورێك کورێ

لە هەورامیشدا، وەك:

گوڵ + ێ گوڵێ

لە ڕاستیـدا نیشــانــەی «یـوە» یش بەکـاردێ بۆ نە ناسیـاری، بەڵام «یوە» دەتوانێ بچێتە سەر ئەو ناوانەی کۆتاییان بە بزوێن و نەبــزوێن هاتــووە، بەڵام «ێ» تەنهــا دەتـوانێ بچێتــە سەر ئەو ناوانەی کۆتاییان بە نەبزوێن هاتووە.

نیشانەی «ان»:ـ

سپەردم بە نوور بارگەی ئیمامان
چندێ نوور بەخش بۆ پەی سۆب و شامان[18]

× × ×

ئەو سەد ساڵ سۆ چۆوەندار جە شاخان
چ پەروا دارۆ عەرعەر جە باخان[19]

ئەگەر کۆتایی ناوەکە بە نەبزوێن هاتبوو، ئەوا راستەوخۆ نیشانەی «ان»ی کۆ وەردەگرێ، وەك:

راویار + ان ← راویاران (رێبواران)

نەزان + ان ← نەزانان (نەزانان)

چەم + ان ← چەمان (چاوان)

ئەگەر کۆتایی ناوەکە بە بزوێن هاتبوو، ئەوا نیمچە بزوێنی (ی - Y) دێتە ئاراوە، وەك لەم نموونە شیعریەدا دەردەکەوێ:

دانایان وەرزش، دانش کەردەتەی
پەی ئازارێ دەرد، نیشان دان دوو بەی[20]

وە لەم نموونانەی سەرەوە وە دەرکەوت، نیشانەی «ان»ی کۆ لە دیالێکتی هەورامیشدا بەکاردێ و بەتایبەتی لە شیعری شاعیرەکان ئاشکرا دیارە.

نیشانەی ات (هات، جات):

وەك مامۆستا محەمەدەمین هەورامانی دەڵێ: پاشبەندی [هات] و [جات] وەك نیشانەی کۆ دەخرێنە پاشکۆی دوو سێ ناوێکەوە بە مەبەستی کۆ کردنەوەی هەمەجۆر.[21]

میوە + هـ + ات ← میوەهات

میوە + ج + ات ← میوەجات

دێ + هـ + ات ← دێهات

نیشانەی گەل:-

شەمی جە شەرح دووریی دووبارە
داخ هیجر وەصڵ دڵەی صەد پارە[22]

هەندێ جاریش ناوەکە خۆی لە خۆیدا واتای کۆ دەگەیێنێ:

دەسێ (دەستەیەك)، دەرزەنێ، باقە، ڕیز، پۆل، هوز، . . .

زوانێ چەنیت هەر شەو نەیۆ باس
فرقە فرقە بۆ چون سفتەی پەلاس[23]

4 - نیشانەکانی کۆ لە دیالێکتی لووری دا نیشانەکانی کۆ لە دیالێکتی لووری دا ئەمانەن:

[و، یا، ان

کوڕ + و = کوڕو (کوڕان)

بەچە + و ← بەچو

بوز + و ← بوزو

نیشانەی یا:

دەس + یا = دەسیا ، دەستیا (دەستان)

چوو + یا = چوویا

گوو + یا = گوویا[24]

بە تێڕوانینی ئەم نموونانەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێ، ئەگەر کۆتایی ناوەکە بە بزوێن بوو، وەختێك نیشانەی «و»ی کۆی بچێتە سەر، بزوێنی کۆتایی ناوەکە لە نێو دەچێ، بە هۆی هاتنی دوو بزوێن پێکەوە، وەك:

بەچە + و = بەچو

ئەگەریش کۆتایی ناوەکە نەبزوێن بوو، ئەوا راستەوخۆ نیشانەکە وەردەگرێ.

لە نیشانەی «یا» یش وەك دیارە دەچێتە سەر ئەو ناوانەی کۆتاییان بە بزوێن و نەبزوێن هاتووە.

نیشانەی ان :-

چیو حەسرەت مەنان پەی شاد بیومەو.
چیو وەفاداران دەحیا پیمەوە[25]

× × ×

ماچان کە غەزالان چەرنی شۆرە زەمینە
بەس ئاهوی من جیش کە لەم دیدە ڕماوە[26]

× × ×

کەبۆو نەنیشیت ئەو گژی داران
خاس خاس نەخۆنیت نەغمەی بەهاران[27]

لەم نموونانەی سەرەوە نیشانەی «ان»ی کۆ ڕاستەوخۆ بە ناوەکانەوە لکاوە، چونکێ کۆتایی ناوەکان بە نەبزوێن هاتووە. بەڵام ئەگەر کۆتایی ناوەکە بەبزوێن هاتبوو ئەوا نیمچە بزوێنی (ی - Y) دێتە ئاراوە ، وەك:

دونا + ی + ان = دونایان (زانایان)

درو + ی + ان = درویان (درۆیان)

بەڵام لە کاتێکدا ناوەکە کۆتایی بە بزوێنی (ە) هاتبوو، ئەوا راستەوخۆ نیشانەی «ان»ی کۆ وەردەگرێ و بزوێنی کۆتایی ناوەکە لە نێو دەچێ ، وەك:

خونچە + ان خونچان.

هەروەها پێویستە باسی ئەوەش بکەین، کە نیشانەی «ان»ی کۆ دەچێتە سەر ناوی ناسراویش.

نیشانەی ناسراویش «ەکە»یە.

نموونە:

کوڕ + ەگە ← کوڕەگە + ان ← کوڕەگان

دڵ + ەگە ← دڵەگە + ان ← دڵەگان

ئەمەو لە کاتێکدا گەر کۆتایی ناوەکە بە بزوێن هاتبوو، ئەو کاتە نیشانەی «ەکە» دەبێتە «گە»، وەك:

قەومەیل براگان نەماگە هوشم

شیەی کۆڵگاو بێئامان وەگوشم[28]

نیشانەی گەل:

گەل گەل نازاران هانە ژێری تاق

ماشتای زەڕین سیم دان لە دەوری ناف[29]

کۆ کردنەوەی ناو بەیارمەتی ژمارە:

تاییفەی گیسە، لەپای خزووردیم

دوو سپا بڕۆیە لە تاق ئەبروو دیم[30]

× × ×

ئەو ناوانەی خۆیان لە حاڵەتی «کۆ» دان:

پۆل، تایفە، تاخم، چەپکێ، کۆمەڵ، . . .

تاییفەی گیسە، لە پای خزوور دیم

دووسپا بڕۆیە لە تاق ئەبروو دیم

لەبەر ڕۆشنایی ئەم لێکۆڵینەوە دەگەینە ئەوەی بڵێین، نیشانەی «ان» بۆ حاڵەتی کۆ لە زمانی یەکگرتووی ئەدەبیمان لەجێی خۆیەتی، چونکێ لە هەر چوار دیالێکت بە چاکی ڕۆڵی خۆی دەگێڕێ. هەروەها دەردەکەوێ، کە نزیکییەکی ئێجگار زۆر لە نێوان نیشانەکانی کۆ و ڕێزمان بە گشتی لە نێوان دیالێکتەکانی زمانی کوردی دا هەیە.

پەراوێزەکان:

1 ـ جەنگیز ئیتماتۆف:

جەمیلە، (وەرگێڕانی : جەوهەرکرمانج)، هەولێر ،1981، لا 19.

2 ـ هەمان سەرچاوە: لا ـ 60.

3 ـ هەمان سەرچاوە: لا ـ 60.

4 ـ مەسعوود محەمەد ،مرۆڤ و دەوروبەر، بەغدا، 1984، لا 91

5 ـ هەمان سەرچاوە، لا ـ 69.

6 ـ مارف خەزنەدار (دوکتۆر): ، دیوانی نالی و فەرهەنگی نالی، بەغدا، 1977، لا 87.

7 ـ کاکەی فەللاح: کاروانی شیعری نوێی کوردی، بەرگی یەکەم، بەغدا، 1980، لا ـ 158.

8 ـ گۆران: دیوانی گۆران، بەرگی یەکەم، محەمەدی مەلا کریم کۆی کردوەتەوە و ئامادەی کردوەو پێشەکی و پەراوێزی بۆ نووسیوە، بەغدا، 1980، لا ـ 32.

9 ـ کاکەی فەللاح: کاروانی شیعری نوێی کوردی ،بەرگی یەکەم، بەغدا، 1980، لا ـ 143.

10 ـ سەرچاوەی یەکەم: لا ـ 22.

11 ـ (بنەماڵە) خۆی ناوێکی کۆیە، بەیارمەتی ژمارەی (دوو)، لەدوو لاوە کۆیە.

12 ـ صادق بهاء الدین ئامێدی: هۆزانڤانێت کورد، چاپا یەکێ، بەغدا، 1980، لا ـ 41.

13 ـ هەمان سەرچاوە: لا ـ 175.

14 ـ احمد عبدالله زەرۆ و خالد حسین یعقوب.

سترانێت شاهی و دیلانا، کۆمەلانێکێ، بەغدا، 1980، لا 26.

15 ـ گیوی موکریانی: ئەلف و بێی کوردی وێنەدار بە تیپی لاتینی، بە زاراوەکانی سۆرانی، بادینی، فەیلی، هەورامی، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، 1972 لا ـ 131.

16 ـ ك. ك. کوردۆیێف (پرۆفیسۆر): ڕێزمانی کوردی بەکەرەستەی دیالێکتی کرمانجی و سۆرانی، (وەرگێڕانی دکتۆر کوردستان موکریانی)، هەولێر، 1984، لا ـ 63.

17 ـ هەمان سەرچاوە، لا ـ 64.

18 بێسارانی (دیوان) کۆکردنەوەو لێکۆڵینەوە و لێکدانەوە کیومرث نیك رفتار، مطبعة الادیب البغدادیة، بەغدا، 1982،

لا ـ 28 .

19 ـ هەمان سەرچاوە، لا ـ 30 .

20 ـ هەمان سەرچاوە، لا ـ 104 .

21 ـ محەمەد ئەمین هەورامانی : زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراوورد دا، بەغدا، 1981، لا ـ 285 .

22 ـ محەمەد عەلی قەرەداغی : شارۆیەك لە ئەدەبی مەولەوی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی شەشەم، بەغدا، لا ـ 241 .

23 ـ هەمان سەرچاوە: لا ـ 248 .

24 ـ حەمیدی ئێزەد پەناه: فەرهەنگی لەك ولور، لێدوان و بەراوروکردنی مەحموود زامدار، بەغدا، 1978، لا ـ 218 ـ 219 .

25 ـ رؤوف احمد ئالانی: کێشەیەك لە ڕێزمانی کوردیدا، بەغدا، 1981، لا ـ 183 .

26 ـ هەمان سەرچاوە: لا ـ 185 .

27 ـ مدحی مەندەلاوی: شاکەو خان مەنسوور، گۆڤاری کاروان، ژمارە 16، کانوونی دووەم، ساڵی دووەم 1983، لا 73 .

28 ـ هەمان سەرچاوە: لا ـ 73 .

29 ـ هەمان سەرچاوە: لا ـ 74 .

30 ـ هەمان سەرچاوە: لا ـ 75 .

سەرچاوەکان :ـ

1 ـ ئەورەحمانی حاجی مارف (دوکتۆر): ڕێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم، مۆرفۆلۆژی، بەشی‌یەکەم ناو، بەغدا، 1979 .

2 ـ ك. ك. کوردۆیێف (پرۆفیسۆر): ڕێزمانی کوردی بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجیو سۆرانی، (وەرگێرانی دکتۆر کوردستان موکریانی)، هەولێر، 1984 .

3 ـ احمد حسن احمد: ڕێزمانی کوردی، چاپی یەکەم، بەغدا، 1976 .

4 ـ محەمەدەمین هەورامانی : زاری زمانی کوردی لە ترازووی بەراوورد دا، بەغدا، 1981 .

5 ـ دکتۆر نەسرین فەخری و دکتۆر کوردستانی موکریانی : ڕێزمانی کوردی، هەولێر، 1982 .

6 ـ ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم (دکتۆر): دیالێکتەکانی زمانی کوردی (ئامادە کردن)، هەولێر، 1983 .

6 ـ تەوفیق وەهبی: دەستووری زمانی کوردی، جیزمی یەکەم، بەغدا، 1929 .

7 ـ زمانی کوردی، بەغدا، 1974 .

8 ـ ئەورەحمانی حاجی مارف (دوکتۆر): کۆی ناو لە زمانی کوردیدا، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی شەشەم، بەغدا، 1978، لا ـ 185 ـ 224 .

9 ـ سعید صدقی کابان: مختصر صرف و نحوی کوردی، بەغدا، 1928 .

10 ـ نوری عەلی ئەمین: ڕێزمانی کوردی ،سلێمانی، 1960 .

11 ـ حەمیدی ئێزەد پەناه: فەرهەنگی لەك و لور، لێدوان و بەراوورد کردنی (مەحموود زامدار)، بەغدا، 1978، (بەشی ڕێزمان، لا 216 ـ 229).

12 ـ گیوی کوکریانی : ئەلف و بێی کوردی وێنەدار بە تیپی لاتینی، بە زاراوەکانی سۆرانی، بادینی، فەیلی، هەورامی، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، 1972 .

13 ـ محەمەد ئەمین هەورامانی: تەماشا کردنێکی سەرپێی زاری سۆرانی و زاری هەورامی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی دووەم، بەشی دووەم بەغدا، 1974، لا 117 ـ 160 .